

УДК:821:82.43 (575.2) (04)
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.45

Козубекова Г.
КР УИАсынын Ч.Айтматов атындагы
тил жана адабият институту

Т. СЫДЫКБЕКОВДУН “АТА МУРАСЫ ЖӨНҮНДӨ СӨЗ” ОЧЕРКИНИН КӨТӨРГӨН МАСЕЛЕСИ

Кыскача мазмуну

Т. Сыдыкбековдун бул очеркинде байыркы бабалардан калган ата мурасы, эне тил, көөнө сөздөр, аларды изилдөөнүн, сактоонун жана өзгөчөлүктөрү талдоого алынат. Жазуучу байыркы бабалардан мурас калган оозеки жана жазуу мурастарынын маанисин чечмелөөгө аракет кылып, байыркы кыргыздарга түздөн-түз тиешелүү болгон “Чааташ” эстеликтери биздин доорго чейинки “Тагар”, “Таштык” маданияттары менен байланыштуу экендигин эске салат. Аталган тарыхый доорлого тиешелүү болгон ата мурастарынын ушул күнгө чейин келип жеткен үлгүлөрүнө Кыргызстандын аймагындагы мунаралар, мечиттер, күмбөздөр жана архитектуралык курулуштардын калдыктары далил боло алат. Айталы, ушул күнгө чейин сакталып калган Бурана мунарасы, Шах Фазиль мавзолейи, Таш-Рабат кербен сарайы жана башка шаар калдыктарын айтууга болот. Албетте, Т. Сыдыкбеков калемгер катары байыркы ата мурастарынын ичинен кыргызга таандык сөздөрдү, сөз айкаштарын, макал-лакаптарды казып, алардын маани-маңызын туюндурууда көп эмгек жасаган. Бул очеркинде да М. Кашкаринин сөздүгүндөгү кыргыздарга таандык делген сөздөргө кайрылып, алардын башка тектеш түрк элдериндеги үлгүлөрү менен салыштырууга аракет жасайт.

Түйүндүү сөздөр: Ата мурасы, эне тил, оозеки мурастар, жазуу эстеликтери, проблемалуу очерк, байыркы кыргыздар

Козубекова Г.
Институт языка и литературы
Национальной академии наук
Кыргызской Республики имени Ч. Айтматова

ПРОБЛЕМА, ПОДНЯТАЯ В ОЧЕРКЕ Т.СЫДЫКБЕКОВА «РЕЧЬ ОБ ОТЦОВСКОМ НАСЛЕДИИ»

Аннотация

В данном очерке Т.Сыдыкбекова анализируется отцовское наследие, оставшееся от древних предков, родной язык, старинные слова, их исследование, сохранение и особенности. Писатель пытается осмыслить значение устного и письменного наследия, унаследованного от древних предков, и напоминает, что памятники «Чааташ», непосредственно связанные с древними кыргызами, имеют отношение к «тагарской» и «таштыкской» культурам до нашей эры. Остатки башен, мечетей, куполов и архитектурных сооружений на территории Кыргызстана могут служить образцами наследия предков, относящимися к указанному историческому периоду, дошедшими до наших дней. Например, можно упомянуть башню Бурана, мавзолей Шах Фазиль, караван-сарай Таш-Рабат и другие городские остатки, сохранившиеся до наших дней. Конечно, Т.Сыдыкбеков как писатель проделал большую работу по извлечению кыргызских слов, словосочетаний и пословиц из древнего наследия и выражению их смысла. В этом очерке М. Обращаясь к словам, которые, как говорят, принадлежат кыргызам в словаре

Кашкари, он пытается сопоставить их с примерами из других родственных тюркских народов.

Ключевые слова: Отцовское наследие, родной язык, устное наследие, письменные памятники, проблемное эссе, древние кыргызы

Kozubekova G.
Kyrgyz Republican National Academy
of Sciences named after Ch. Aitmatov
Institute of Language and Literature

THE PROBLEM RAISED IN THE ESSAY BY T. SYDYKBKOVA “SPEECH ABOUT FATHER’S LEGACY”

Abstract

In this essay, T. Sydykbekova’s paternal heritage, left from ancient ancestors, native language, ancient words, their research, preservation and features are analyzed. The writer tries to understand the meaning of oral and written heritage, inherited from ancient ancestors, and reminds that the monument «Chaataash», which is directly related to the ancient Kyrgyz, is related to «Tagar» and «Tashtyk» cultures before our era. Remains of towers, mosques, domes and architectural structures on the territory of Kyrgyzstan can serve as examples of the heritage of ancestors, belonging to the specified historical period, which have survived to our days. For example, it is possible to mention the Burana tower, the Shah Fazil mausoleum, the Tash-Rabat caravanserai and other city remains that have survived to this day. Of course, T. Sydykbekov as a writer did a great job of extracting Kyrgyz words, phrases and proverbs from the ancient heritage and expressing their meaning. In this essay M. Turning to words that, as they say, belong to Kyrgyz in the Kashkari dictionary, he tries to compare them with examples from other related Turkic peoples.

Keywords: Father’s heritage, native language, oral heritage, written monuments, problem essay, ancient Kyrgyz

Кыргыз Эл жазуучусу Түгөлбай Сыдыкбеков адабий-көркөм чыгармачылыктан сырткары, коомдук турмуштун орчундуу окуялары боюнча, айрыкча, эне тилдин, улуттук маданияттын опол тоодой маселелерине арналган публицистикалык макалаларды, очерктерди жазып, макала-маектерди уюштуруп, мезгилдүү басма сөз менен тынымсыз кызматташып келген. Көтөрүлгөн маселелердин өзөгү калемгер аздектен, туу туткан касиеттүү сөзгө арналып, сөздүн мүмкүнчүлүктөрү, этимологиясы, басып өткөн жолу, дегеле, сөз кудурети, анын колдонулушу, маанилери, айтор, кыргыз баласы басып өткөн узак тарых-таржымалынан тартып, сөздөн куралган тил, тилдин кенчи, табияты, тарыхы, өткөнү менен келечеги сындуу темаларга көп кайрылган.

Калемгердин “Ата мурасы жөнүндө сөз” деген адабий очеркинде байыркы бабалардан калган оозеки жана жазуу мурастарынын маанисин чечмелөөгө аракет кылат. Асыресе, байыркы кыргыздарга түздөн-түз таандык болгон “Чааташ” эстеликтери биздин доордон алда канча мурдагы “Тагар”, “Таштык” [1., 114] маданияттары менен байланыштуу экендигин эске салып: “Тилекке каршы, биздин тарыхчылар элибиздин ошол байыркысын азырынча көз

жастыкта калтырып коюшканы өкүнүчтүү иш”, [3., 64] - деп кейийт. Аталган эстеликтер комплексине Кыргызстандын аймагында сакталып калган мунаралар, мечиттер, күмбөздөр жана архитектуралык курулуштардын калдыктары далил боло алат. Айталы, ушул күнгө чейин сакталып калган Бурана мунарасы, Шах Фазиль мавзолейи, Таш-Рабат кербен сарайы жана башка шаар калдыктарын айтууга болот.

Арийне, колубузда турган мындай архитектуралук баалуулуктарга кайдыгер мамиле жасай турган болсок, анда орток-түрк урууларына таандык делген “Кут алчу билим” менен “Түрк сөздүгүнүн жыйнагы” эмгектерине ат үстүнөн назар буруп, чыгармалардын тилин азыркы биздин тилге салыштыра коюп, “мына, окшобойт, түшүнүксүз” деген илимпоздордун ишине кандай баа берүүгө болот?

Ушундай ата мурастарына аздек мамиленин керектигин Т.Сыдыкбеков эмгегинин башында эле эске салып: “Байыркы мурастарды козгобой туруп, кечээ эле – мындан беш кылым мурда жаралган Навоинин дастандарын, не “Бабур намени” өзбектер, ошол баштапкы тилде окуша албады. Эгерде, биз “Бабур намеден” турмушту көз алдыга келтирсек, не анын баштапкы тилин изилдесек – андагы элдердин турмуш-тиричилиги, үрп-адаттары, мүнөз-кулктары, маданияты, оюн-тамашасы, тамак-ашы, адамдардын жүрүш-туруштары ал тургай, кишилердин сүйлөгөн кеп-сөздөрүнө чейин жеке эле бүгүнкү өзбектерге гана таандык болуп бөлүнүп турбастан, Орто Азияда коңшулаш, аралап өмүр өткөргөн башка урууларга да, башка элдерге да алардын ичинде кыргыздарга да таандык белгилер бар”, [3., 65]- дейт.

“Бабур намеде” азыркы учурда аты белгилүү саруу, коңурат, кушчу, найман, мундуз, кыпчак, кытай, маңгыт сындуу уруулардын аты аталып, Т.Сыдыкбековдун маалыматында Бабурдун өзү боз үйдө жашап, бээ байлатып, таруу бозо салдырганы, комузду баалап, кийин падишах болуп турганда атайын комузчу алдыртканы, эң жакын кишиси Ибрагим Саруу кыргыз болгонун жазып келип: “...биз байыркы мурастарды талдаган кезде, ага, ошол өз учурунун көзү менен карап, ошол өз учурунун тили менен сүйлөп, ошол өз учурунун илимий аныктамалары менен аныктап талдоону жүргүзүүгө милдеттүүбүз!”, [3., 65]- деген оюн айтат.

Албетте, калемгердин мындай талабын илимдеги герменевтика термини менен түшүндүрсөк жарашат. Анткени, герменевтика – каалагандай байыркы тексттерди, маданий-адабий мурастарды ошол доордун көзү менен карап, тилдик, адабий-маданий жетишкендиктерине таянуу менен чечмелеп берүүгө багытталган философиянын бир тармагы.

Демек, ата мурастарын, анын ичинде “Кут алчу билим” дастаны сыяктуу орток түрк адабиятына таандык эстеликтерди чечмелей келгенде, аны башка тилге салыштыруу жолу менен эмес, чыгарма жазылган тилдин өзөгүн аныктап, аны ошол учурдун жетишкендиктерине таянуу менен анализдөө зарылдыгын айтат. Антпесе, аталган

чыгарманы талдоого алган В.Радлов чыгарманы уйгур тилине салыштырып талдоого алгандыктан, текстке уйгур тилинин элементтерин күчөтүп жибергендигин кийин өзү да моюнга алгандыгын баса белгилейт.

Эгерде, ата мурастарын талдоого алууда төмөнкүдөй үч жагдай көңүлгө алынса, анда мурас жөнүндөгү орчундуу маселелер туура баамдалып, туура чечүүгө мүмкүндүк түзүлөт эле дейт, калемгер:

1. Орток түрк элдерине таандык болгон ташка жазылган байыркы жазуулар, тамгалар бар. Ал жазуулар көп учурда насыят сөздөр, ыр түрүндөгү жазылган чакан дастандар.

2. “Манас” баштаган үчилтик эпосторубуз арбын. Уламыштарыбыз, тарыхый баяндарыбыз, санжыраларыбыз, жомокторубуз көп.

3. Мурунку тарыхчылардын кыргыздар тууралуу айтып, жазып кеткен маалыматары бар. [3., 66]

Албетте, бул бөлүштүрүүдө кыргыздарга тиешелүү ата мурастарын талдоонун эң мыкты үлгүлөрү жатат. Анткени, тарыхтын татаал жолдорунда кыргыз эли гүлдөп-өнүгүп, оозеки да, жазма да маданиятын өнүктүргөн улуу эл болгондугуна таш жазма эстеликтериндеги эскерүүлөр күбөлөйт. Ал эми элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүндө элибиздин байыркылыгын, түпкүлүгүн туюндурган сөз кору катмарланып жатат. Ошондой эле, тарыхта жазылып калган кыргыздар тууралуу маалыматтар улам жаңырып, башта үч миң жылдык тарыхыбыз бар десек, кийин ал жаңыланып, биздин заманга чейинки бир нече кылым мурдагы тарыхый жазуулардын “жүзү” ачылып, кытай архивиндеги чети оюлбаган маалыматтардын “музу” акырындык менен эрий баштады. Демек, Т.Сыдыкбековдун ата мурасын талдоого алуудагы эске ала турган ойлору – омоктуу болгон.

Калемгер аталган макаласында кыргыздар тууралуу тарыхый маалыматтарга кайрылып, III кылымдын биринчи жарымындагы саякатчы Абудалифтин баянына назар буруп, анын кыргыздар жөнүндө жазып кеткен мындай ойлору менен бөлүшөт: “Алардын өзүнчө туткан жолдору, ой-пикирлери, жазуулары жана ибадатканалары (табынуучу) жайлары бар. Алар чырактарын өзү өчмөйүнчө өчүрүшпөйт. Алардын купуя (ичтен айтылчу ыйык) сөздөрү бар. Алдыларына жыпар жыттуу нерсе коюп намаз окушат (табынышат). Алардын бир жыл ичинде бир нече майрамдары бар. Жышааналары Көк... Алардын бардыгы баш ийген бир падышасы бар. Анын алдына кырк жаштан өткөн бир да киши отурбайт”. [4., 411]

Көрүнүп тургандай, тарыхтагы мындай жазуулар кыргыздын түпкүлүгүн, ишенимдерин, ырым-жырымдарын, жазуу өнөрүнө ээ экендигинин далили болуп отурат. Экинчи жагынан, тарыхый жазуулардагы окуялардын дастандарда, уламыштарда айтылып калышы – алардын элдик аң-сезимде түбөлүккө сакталып, муундан-муунга өтүп, качандыр бир мезгилде дал ошондой окуялардын турмуш чындыгында болгондугунан күмөн санатпайт.

Бирок, М.Кашкарынын эмгегинде [2., 7] эскерилген кайсыл түрк элдеринде “Манас” сыяктуу дастандар жаралып, сан миң окуяларды өз кучагына камтыган эпикалык туундулар

кездешпейт? Же, ошол байыркы тарыхый жазууларда бизге тарапташ жашаган элдер тууралуу биздин заманга чейинки тарыхый жазмаларда казак, өзбек ж.б. улуттар тууралуу маалыматтар айтылбайт? Демек, биздин тарыхын, каада-салт жана маданият, чынында эле, өтө байыркы, көөнө.

Калемгер дал ушул ойду өзөк кылып, тилдик маалыматтарды туура чечмелөө аркылуу элдин байыркылыгын так билүүгө болорун мындай деп түшүндүрөт: “Арийне, турмушта окшоштуктар көп. Бир элдин үрп-адаты, салты, макал-лакабына чейин үндөшүп, окшошуп калган учурлар боло берет. Бизге тили тектеш элдердин колдо бар мурастарын карап көрдүк. Андай окшоштуктар турсун, бизге тектеш элдерде – “Манас” сыяктуу байыркы өмүрдү кең-кесири баяндаган залкар эпостору жокко эсе көрүндү... Жокту жок дегенибизге достордун эч кимиси капа болбос. Казак, өзбек жана башка элдердин билги адамдары менен маектеше келгенде – эртегини, тарыхты, адабий мурастарды тактоодо силерде чоң мүмкүнчүлүк бар. “Манастай” улуу дастан ага өзөк болор эле...” дешип, бизге жылуу-жумшак жеме эскертишет”, [3., 65]– дейт.

Албетте, Т.Сыдыкбеков калемгер катары байыркы ата мурастарынын ичинен кыргызга таандык сөздөрдү, сөз айкаштарын, макал-лакаптарды казып, алардын маани-маңызын туюндурууда көп эмгек жасаган. Бул очеркинде да М.Кашкаринин сөздүгүндөгү кыргыздарга таандык делген сөздөргө кайрылып, төмөнкүдөй ойлорун ортого салат: “Аппак, кызыл өң, раң, өрт, арка-моюн, ант, эм, эш, эт, кырсык, чобур, чекир, ычкыр, угут, от жана башка ушулар сыяктуу нукура кыргыз сөздөрүнүн тизмеги чексиз. Баарынан кубанычтуусу тигил сөздөр ошол кездеги жандуу сөз катарында алынып, сөздүктө алардын ар бирине түшүнүктөр берилген”. [3., 70]

Жогоруда келтирилген сөздөр азыркы учурда да кыргыз тилинде колдонулуп келе жатат. Булардын мааниси эскирген жок. Ал эми ошол эле сөздүктөгү айтылыш ыргагы өзгөргөн, бирок, өзөгү байыркы кыргыз тилине байланган сөздөр өтө көп кездешет. Бул багытта Т.Сыдыкбеков мына буларды мисалга тартат: “Маселен: ува-ооба, арра-заара, ич сөз-сыр, ички сыр, ок йлан–ок жылан, үгит-насият-үгүт-насаат, билги-билерман, акылман...” [3., 69].

Т.Сыдыкбеков жогоруда аталган сөздөрдүн өзгөрүп калышынын себеби – буларды уйгур тамгасы менен жазган учурда алардын тыбыштык окулушу бузулуп калышы ыктымал деген ойду айтып, М.Кашкаринин сөздүгүндөгү ыр саптарын мисалга тартып, аны азыркы кыргыз тилиндеги мааниси менен салыштырат:

Агил өгүт менден, огул ирдам тила,
Бой да улук билги болуб, билгин, ула.

Ушул эки сап ыр азыркы кыргыз тилинде мындайча окулат:

Алгын үгүт менден, уул, жардам тиле

Турпатыңча улуу билимдүү болуп, билимиңди ула.

Ал эми азыркы өзбек тилинде бул эки сап мындайча чечмеленет:

Угил менден угит ал, фасилат тиле,

Эл-юрт аркасында улуг олим бол, илимиңини таркат. [3., 70]

Көрүнүп тургандай, бул эки мисалдын кайсынысы түп нускага жакын, кайсынысы көчүрмө экендигин айрып таанууга болот.

Т.Сыдыкбеков ушул сындуу мисалдар менен байыркы ата мурастарын талдап, ал аркылуу эне тилибиздин байыркылыгын, түпкүлүгүн тактоого мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Өзү, очерк жазуунун талаптарына ылайык, анда тарыхый-документалдуу маалыматтар менен адабий-көркөм маалыматтардын шайкеш келиши мыйзым ченемдүү көрүнүш деп эсептелинет. Эгерде, ушул талапка таянганда, анда Түгөлбай Сыдыкбековдун бул очеркиндеги документалдуу материалдарга таянганы – М.Кашкаринин сөздүгүнөн конкреттүү мисалдарды тартып, ага байланыштуу тарыхый материалдарга орун берип, андан соң, өзүнүн көз караштарын сунуш кылганы талапка ылайык көрүнүш. Болгондо да, ошол “өзүнүн көз карашы” аталган жанрдын талаптарына ылайык, адабий-көркөм жана документалдуулуктун жуурулушунда берилгени – окурманды толук ынандырат. Айталы, автордун аталган очеркиндеги эмоциясы төмөнкү жагдайларда ачык байкалат:

“Мурас канчалык баалуу, өлбөс сонун болсо, ал ошого жараша бардык элге жагымдуу, сүйкүмдүү, бардык элге таандык болот. Биздин кай бир мурастар “көчмөндүк кылып” не казакта, не өзбекте, не дагы бир элде жүрсө, аны кызганыч жарабайт. Андай көрүнүш бизди сыймыктандырууга тийиш”. [3., 70]

Демек, ушул чакан мисал аркылуу биз Т.Сыдыкбековдун субъективдүү пикирин, жеке оюн так так, таамай көрө алабыз. Ошол эле учурда, автор бул очерки аркылуу ата мурасына кандай мамиле кылуу керектигин, байыркы бабалардан калган жазма, оозеки мурастарды кантип талдап, кандай жол менен андагы баалуу маалыматтарды сууруп чыгып, кыргыз элинин тарыхына, маданиятына, каада-салтына, тили жана дилине мамиле кылуу жолдорун сунуш кылганына баш ийип, таазим этүүбүз абзел.

Адабияттар

1. Историко-этимологический словарь современного русского языка / под ред. П.Я. Черных. 3-е изд., М., 1999. Т. С. 114 – б.
2. Кыргыз поэзиясынын антологиясы, “Кыргызстан-Сорос” фонду, 1999-жыл, 7-б.
3. Т. Сыдыкбеков Ата мурасы жөнүндө сөз. Китепте: Сыдыкбеков Т. Мезгил кайрыктары. Фрунзе, “Кыргызстан”, 1982., 64-69-б.
4. Мажамулбулдан, 5-том, 411-б.